

## ПОВІДОМЛЕННЯ

Л. А. Шевченко (Київ)

### Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40—50-х рр.

У повоєнні роки в Україні, як і у всьому Радянському Союзі, виникла складна і неоднозначна ситуація: в суспільстві склалися певні передумови для корінної перебудови соціально-економічної і політичної системи. Сам процес економічного розвитку СРСР (завершення в основному індустріалізації народного господарства і перехід до нового складнішого постіндустріального етапу) зумовлював цю необхідність. Дальший прогрес суспільства об'єктивно потребував ліквідації адміністративно-бюрократичних методів управління, демократизації, саморегулювання, тобто ринкових відносин.

З'явилася певна можливість демонтажу тоталітаризму і в духовній сфері. Змінювалася суспільна свідомість. На світогляд багатьох людей певний вплив справило перебування під час війни за кордоном, спілкування із зарубіжними громадянами. Перші післявоєнні роки характеризувалися зростанням самоповаги героїчного радянського народу, його вірою в те, що в суспільстві зміниться ставлення до людини, утвердиться повага до особистості, її людських та політичних прав. Це почуття зміцнювалося ще й тому, що трудящі бачили, як завдяки їхній звитяжній праці країна поступово долає величезні труднощі, розв'язувала надзвичайно складні завдання відродження зруйнованого господарства.

Однак Сталін та його оточення, намагаючись зміцнити тоталітарний режим, відкидали можливість розвитку суспільної свідомості в демократичному, гуманітарному напрямі. Цього не хотіли й ті сили, які були зацікавлені в збереженні командної економіки і вульгаризованих форм ідеології. Водночас принципове значення мало і те, що в масовій свідомості не було досвіду життя в неавторитарних умовах, в суспільстві, яке розвивається на принципах демократизму, що само по собі перешкоджало розумінню необхідності радикального оновлення всієї політичної системи. Все це призвело до дальшого утвердження такого соціального комплексу, як сталінізм.

Незабаром після війни посилилися широкомасштабні репресивні акції проти населення. Вперше почали повторно арештовувати людей, які були засуджені в минулі десятиріччя і відбули вже свої строки покарання. Водночас у таборах з'явилося багато засуджених за незначні проступки, що взагалі не заслуговували покарання в'язницею або табором. «Молох жував», — писав Варлам Шаламов<sup>1</sup>.

Політична ситуація, що склалася в країні, зумовила утвердження в суспільній свідомості громадянської роздвоєності. Утворився феномен, який відтворено в поетичному образі, що оспівує «тех, хто в пехотном строю смело входили в чужие столицы, но возвращались в страхе в свою»<sup>2</sup>.

З метою утвердження сталінської ідеологічної доктрини посилювалася пропагандистська обробка населення. В суспільній свідомості панували догми, які відповідали принципам тоталітарного режиму. Для останнього була характерною авторитарність суджень, неповага до люди-

<sup>1</sup> Шаламов Варлам. Проза, стихи // Новый мир.—1988.—№ 6.—С. 113.

<sup>2</sup> Бродский Иосиф. На смерть Жукова // Нева.—1988.—№ 3.—С. 106.

ни, зведення її до ролі «гвинтика», повна нетерпимість до плюралізму думок, невиправдана підозріливість. Такі ж принципи дотримувалися і в партійно-державному керівництві культурно-ідеологічними процесами. Це особливо чітко проявилось в прийнятих у 1946—1948 рр. за ініціативою Сталіна та його найближчого оточення постановках ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення», «Про кінофільм «Велике життя», «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі» та ін. Безпосередньо в цих документах, а також у різноманітних за своїм характером публікаціях, що супроводили їх, висловлювалися безапеляційні оцінки художнього процесу, мало місце грубе і некомпетентне втручання в нього, порушувалися елементарні права свободи творчості. Все це тією чи іншою мірою свідчило про різко негативне ставлення до інтелігенції.

Досягти ідеологічного тоталітаризму в духовній сфері було неможливо без забезпечення її повної замкнутості, тобто відсутності плюралізму в культурно-ідеологічному процесі. Звідси випливало категоричне неприйняття всього, що якоюсь мірою виходило за рамки сталінської ідеологічної доктрини. Так, повністю відкидалися і переслідувалися ідеї національної самосвідомості, заперечувалися роль і значення західно-європейської культури. Такий підхід обґрунтовував боротьбу як проти «націоналізму», так і проти «космополітизму» та «низькопоклонства» перед Заходом. Вона проводилася і в довоєнний період, однак після війни набула особливої гостроти.

В Україні боротьба проти так званих «буржуазного націоналізму» і «космополітизму» з новою силою розгорнулася в 1946 р. Ще до прийняття відомих постанов ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань відбувся XIII пленум Центрального Комітету КП(б)У. Згідно з порядком денним на ньому обговорювалися підготовка, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в українській партійній організації. Однак фактично його метою, як свідчать виступи учасників пленуму, заключне слово першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова\*, а також прийнята постанова<sup>3</sup>, було не допустити демократизації духовного життя республіки в післявоєнних умовах. Розгорнулася боротьба проти плюралізму й відходу, що в той час ледь намітився, від догматичної ідеології. Вона набула форми викоренення буржуазного націоналізму. Гострі звинувачення висувалися проти великої групи літераторів і науковців. Їх спектр був надзвичайно широким. Сам факт звертання до минулого українського народу, відтворення його самобутньої сутності вже вважалися проявом буржуазного націоналізму. Так само оцінювалася й творчість тих літераторів, які розробляли селянську тематику і не порушували тем, пов'язаних з історією робітничого класу, промислових центрів тощо.

На пленумі було піддано розгромній критиці таких видатних діячів української літератури, як М. Бажан, М. Рильський, Ю. Смолич та ін. Серйозні звинувачення останньому було пред'явлено за статтю про О. Вишню, надруковану 11 квітня 1945 р. в «Радянській Україні». У ній він писав, що в усьому арсеналі своїх прийомів «...Вишня — глибоко національний. Вишня — не англієць і не француз, Вишня і не росіянин, і не білорус. Вишня — українець».

На адресу М. Рильського, який у ті роки очолював Спілку радянських письменників України, у виступі одного з працівників апарату ЦК КП(б)У було сказано таке, що, безумовно, нічого доброго не віщувало поету: «Нам було відомо, що голова Спілки письменників тов.

\* До стенограми пленуму не включено доповіді першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова. Є лише примітка, що текст її вилучено із справи і передано в особистий архів Микити Сергійовича.

<sup>3</sup> Центр. держ. арх. громадських організацій України, ф. 1, оп. 1, спр. 729, 730, 731 (далі — ЦДАГО України).

Рильський в національному питанні стоїть на позиціях, часто протилежних позиціям партії»<sup>4</sup>.

М. Рильського звинувачували також в методологічних помилках у зв'язку зі статтею «Київ в історії України», надрукованою 10 грудня 1944 р. в «Радянській Україні». Це була скорочена стенограма його доповіді на сесії АН УРСР в 1943 р. у Москві. Максим Тадейович обґрунтував у ній тези про неперервність розвитку української культури та визначну роль Києва як споконвічного її осередка. Крім того, він позитивно оцінив діяльність М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, М. Драгоманова, М. Зібера, В. Антоновича, М. Максимовича, С. Подолинського тощо.

Особливу увагу на пленумі було приділено розвінчуванню публікацій і виступів, в яких, на думку критиків, містилися погляди, що якоюсь мірою збігалися з історичною концепцією М. С. Грушевського. Так, у цьому плані різко критикували групу львівських учених, а також авторські колективи першого тому «Історії України» (під редакцією М. Н. Петровського) та «Нарису історії української літератури». Той факт, що з новою силою в різних формах розгорнулася боротьба проти школи М. С. Грушевського, свідчив про те, що почалася нова хвиля наступу на інтелектуальну спадщину нації, проти національної самосвідомості народу України.

Неможливо навіть проаналізувати всі аспекти звинувачень, які висувалися на XIII пленумі ЦК КП(б)У проти науковців і творчої інтелігенції. У розвиток постанов пленуму в тому ж році Центральний Комітет КП(б)У прийняв ряд постанов з питань літератури і мистецтва, зокрема, «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал «Вітчизна»<sup>5</sup> та ін.

Слід відзначити, що подібна ідеологічна кампанія розгорнулася не тільки в Україні. Значну роль в її інспіруванні у всіх республіках відіграв XI пленум правління Спілки радянських письменників СРСР, що відбувся в червні 1947 р. У доповіді О. Фадеева, зокрема у розділі «Про пережитки буржуазного націоналізму», на прикладі творчості одного з казахських літературознавців було загострено увагу на питанні про ставлення до висвітлення історичного минулого народів і визначено критерії оцінки творів, де воно «ідеалізується»<sup>6</sup>.

Морально-політичний тиск на інтелігенцію, який здійснювався під гаслом боротьби проти «націоналізму» в Україні, зріс в 1947 р. 1 вересня того року відбувся пленум правління Спілки письменників України, на якому з доповіддю виступив О. Є. Корнійчук<sup>7</sup>. Після цього посилювалося відверте публічне цькування за «націоналістичні настрої» ряду видатних діячів української культури, зокрема, М. Рильського (за його твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави» та передмову до першого тому «Поезій», виданого в 1946 р.), Ю. Яновського (роман «Жива вода»), І. Сенченка (новість «Його покоління»), О. Довженка (кіносценарій «Україна в огні») та ін.

До розширення кампанії боротьби проти «націоналізму», надання їй ширших, так би мовити, всесоюзних масштабів привела редакційна стаття «До кінця викривати буржуазний націоналізм», вміщена в «Літературній газеті»<sup>8</sup>.

На Україні ситуація ускладнилася після того, як за ініціативою Сталіна сюди був направлений Каганович і в березні 1947 р. став першим секретарем ЦК КП(б)У. Він розгорнув надзвичайно активну діяль-

<sup>4</sup> Там же, спр. 730, арк. 106.

<sup>5</sup> Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941—1950 : 36. документів і матеріалів. — К., 1989. — С. 253, 266.

<sup>6</sup> Літ. газ. — 1947. — 3 лип.

<sup>7</sup> Літ. газ. — 1947. — 25 верес.

<sup>8</sup> Лит. газ. — 1947. — 12 нояб.

ність по звинуваченню багатьох діячів української культури в «буржуазному націоналізмі». Крім представників художньої інтелігенції, не-об'єктивній критиці було піддано і велику групу науковців республіки. В серпні Центральний Комітет КП(б)У прийняв постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»<sup>9</sup>. Характерно, що критика на адресу наукового колективу ґрунтувалася на аналізі праць, що були опубліковані кілька років тому. Це — «Короткий курс історії України» під редакцією С. М. Білоусова, К. Г. Гуслисто, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка, Ф. О. Ястребова; «Нарис історії України» під редакцією К. Г. Гуслисто, Л. М. Славіна, Ф. О. Ястребова; перший том «Історії України» під редакцією М. Н. Петровського. В постанові відзначалося, що ці книги «складені в антимарксистському дусі і містять в собі політичні помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру»<sup>10</sup>. Такі жорсткі оцінки відповідали реаліям тоталітарної системи і визначали умови, в яких працювали науковці-історики. «Серйозні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру» було виявлено в працях М. Н. Петровського «Незламний дух великого українського народу» (1943 р.) і «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі» (1944 р.). Крім того, авторам ряду досліджень закидалися спроби «відродити націоналістичні погляди на питання історії України».

Взагалі всю діяльність інституту було взято під персональний контроль Л. Кагановича. Безпосередньо за його участю проходило обговорення рукопису нового видання «Історії Української РСР».

У грудні 1947 р. Л. Кагановича було відкликано з України. Першим секретарем ЦК КП(б)У став М. С. Хрущов. Однак ідеологічний пресинг на інтелігенцію не послабився. Не змінилися в цілому й принципи, що визначали характер та тенденції культурно-ідеологічних процесів у республіці, хоча окремі представники партійно-державної номенклатури якоюсь мірою розуміли, що такі підходи до керівництва духовною сферою не виправдані. Так, у заключному слові на XIII пленумі ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, говорячи про письменників, застерігав, що «потрібно до кожного підійти, вивчати і оцінити, потрібно знати, який до нього підхід повинен бути»<sup>11</sup>. Однак на практиці тиск на творчу інтелігенцію як один з методів утвердження догматичної ідеології тоталітарного режиму продовжувався.

Приводом для нової його хвилі, що охопила всю країну, стала поява в журналі «Звезда» перекладу вірша В. Сосюри «Любіть Україну». 2 липня 1951 р. «Правда» виступила з редакційною статтею «Проти ідеологічних перекручень у літературі»<sup>12</sup>. В пресі, на зборах громадськості з новою силою розпочалася кампанія необґрунтованої критики багатьох діячів літератури і мистецтва України в дусі постанов 1946—1948 рр. З цією метою спеціально було скликано VI пленум правління Спілки радянських письменників України. На ньому особливо негативно оцінювався вірш В. Сосюри. Підкреслювалося, зокрема, що «під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору».

Розгортанню нової кампанії ідеологічного наступу тоталітарної системи проти творчої інтелігенції України послужив пленум ЦК КП(б)У, що відбувся в листопаді 1951 р. і розглянув питання «Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України». З основною доповіддю на ньому виступив тодішній перший секретар ЦК Компартії України М. Г. Мельник. У доповідях і виступах інші його учас-

<sup>9</sup> Культурне будівництво в Українській РСР.— С. 308.

<sup>10</sup> Там же.— С. 309.

<sup>11</sup> Стенограма XIII пленуму ЦК КП(б)У. Серпень 1946 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 730, арк. 194.

<sup>12</sup> Правда.— 1951.— 2 лютого.



ники піддали критиці й цькуванню велику групу творчої і наукової інтелігенції України. Діапазон звинувачень був надзвичайно широкий. В. Сосюру, зокрема, критикували за вірш «Любіть Україну»<sup>13</sup>.

Негативно оцінювалася творчість тих літераторів і митців, які зверталися до історичних тем. М. С. Гречуха, зокрема, так сформулював свою позицію: «Це ухилення від сучасних тем і копірвання в історіях старовини слід розглядати як своєрідний прояв націоналізму»<sup>14</sup>.

Критиці було піддано також наукові колективи республіки. Так, академічні інститути агробіології, фізіології і геології згадувалися як такі, що «припускають елементи схилення перед іноземщиною, слабо розкривають пріоритет вітчизняних вчених»<sup>15</sup>. Старі штампи тоталітарної ідеології стали основою критичних зауважень на адресу інститутів історії й мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Їх звинувачували в наслідуванні концепції М. С. Грушевського, що в той час вважалося неприпустимим.

Документи пленуму ЦК КП(б)У, а також характер і спрямованість усіх заходів, що були проведені на виконання його постанов, зокрема збори і наради інтелігенції, пленуми творчих спілок, публікації в пресі тощо, свідчили про загострення боротьби адміністративної системи проти проявів плюралізму в духовній сфері, проти всього, що хоч якоюсь мірою порушувало однаковість і догматизм у культурних процесах.

Такий підхід чітко проявився і в мовній сфері. Характерною тенденцією в післявоєнні роки стало звуження сфери вживання української мови. Безумовно, причиною цього негативного явища послужив ряд об'єктивних факторів: посилилися міграційні процеси; частина населення республіки, насамперед міського, під час війни перебувала в евакуації і була відірваною від національного середовища; те ж саме сталося і з мільйонами юнаків України, які служили в лавах радянської армії. Взагалі катаклізми минулої війни негативно позначилися на національно-мовному статусі республіки. Водночас, виходячи з догматичного постулату тоталітарної ідеології про пріоритетність інтернаціонального над національним, адміністративна система повністю відкидала все, що якоюсь мірою було пов'язане з виявами національної самосвідомості народу. Можна стверджувати, що офіційна мовна політика в цілому спрямовувалася на звуження сфери застосування національних мов, і насамперед, української. Так, у містах зменшувалася кількість шкіл з українською мовою навчання. В 1948/49 навчальному році в системі Міністерства освіти УРСР налічувалося 26 159 шкіл з українською мовою навчання і 2720 — з російською. В 1955/56 навчальному році українських шкіл було вже 25 034, а російських — 4051<sup>16</sup>. Якщо взяти до уваги, що останні — це переважно великі міські школи із значною кількістю паралельних класів, то зрозуміло, що контингент учнів, які навчалися українською мовою, швидко скорочувався. Так, у 1955 р. в українських школах навчалося 3845 тис. учнів, а в російських — 1392 тис.<sup>17</sup> Таке співвідношення не відбивало національного складу населення.

Дискримінація в національно-мовній політиці позначилася і на формуванні мережі національних шкіл, які функціонували там, де компактними групами проживали представники інших народів. В 1948/49 навчальному році в республіці працювало 166 молдавських шкіл, в 1953 р. їх стало 98, угорських, відповідно, — 102 і 96, польських — 6 і 4. За цей час були закриті румунська, узбецька і вірменська школи<sup>18</sup>.

<sup>13</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 972, арк. 15.

<sup>14</sup> Там же, спр. 973, арк. 208.

<sup>15</sup> Там же, спр. 972, арк. 92.

<sup>16</sup> Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 166, оп. 15, спр. 419, арк. 7; спр. 1933, арк. 1-а (далі — ЦДАВО України).

<sup>17</sup> Там же, спр. 1933, арк. 1-а.

<sup>18</sup> Там же, спр. 419, арк. 7; спр. 1544, арк. 2.

Справі формування національної інтелігенції завдала великої шкоди поступова русифікація навчально-виховного процесу в вузах і технікумах України. Тут у післявоєнні роки дедалі більше викладання проводилося російською мовою. На початку 50-х років так було організовано навчальний процес навіть в Українській сільськогосподарській академії. З 50-ти кафедр Київського медичного інституту 45 працювали російською мовою. У Ворошиловградському і Сталінському педінститутах навіть на українському відділенні всі предмети, крім української мови і літератури, викладалися російською<sup>19</sup>. Багато випускників відмовлялися їхати працювати на село, через те що їм важко було пристосовуватися в чужому мовному середовищі.

У порушенні мовного статусу в республіці особливо негативну роль відіграло те, що в повоєнні роки партійні і радянські органи, державні установи дедалі більше в практичній діяльності користувалися виключно російською мовою. Їх працівники не вважали за необхідне вивчати і удосконалювати знання української мови.

Деформації в національно-мовній сфері значною мірою зумовлювалися і кадровою політикою. Особливо це стосувалося західних областей України. В повоєнні роки там було взято курс на заміну місцевих кадрів приїжджими, багато з яких погано володіли мовою корінного населення і не вважали за необхідне користуватися нею. Так, у 1946 р. на 16 129 номенклатурних посад в обкомах Компартії України з місцевого населення було призначено лише 13,9% працівників. Навіть серед голів виконкомів міських і районних Рад лише 31% було з місцевих жителів. У деяких областях становище було ще алогічнішим, наприклад, у Чернівецькій області лише 3% номенклатури обкому становили місцеві працівники, Станіславській — 7,6, в Ізмаїльській (утворена 1940 р.) — 3,8% і т. ін.<sup>20</sup>

Такий підхід до формування кадрів інтелігенції в західному регіоні України зберігався і в наступний період. В 1951 р. у медичних вузах там навчалася 4365 студентів, серед них тільки 1426 чол. — з місцевого населення. Серед найчисленнішої групи інтелігенції — вчителів — місцевих було лише 35%, серед лікарів — лише 8%<sup>21</sup>. Нерідко траплялися випадки, коли навіть на керівну роботу в культурно-освітні заклади призначалися особи, які не володіли мовою місцевого населення і навіть зневажливо ставилися до неї. Русифікації населення республіки певною мірою сприяла і діяльність засобів масової інформації, які дедалі менше популяризували здобутки української культури.

Намагаючись звузити роль української мови як національного фактора, деякі представники партійного керівництва вимагали відмови від застосування в засобах масової інформації багатьох українських слів і заміни їх російськими. Як це не дивно, питання про словниковий фонд української мови досить гостро дискутувалося і на пленумі ЦК КП(б)У в 1951 р. Напрямі і мету цієї дискусії, на нашу думку, визначив виступ І. С. Грушецького — на той час першого секретаря Волинського обкому партії. «У художніх творах письменників, — сказав, зокрема, він, — в газетах і журналах ми зустрічаємо ще чимало слів, у свій час притягнутих українськими буржуазними націоналістами лише для того, щоб вони не були схожими на російські, лише для того, щоб віддаляти, відривати українську мову від російської...»<sup>22</sup>. Для прикладу наводилися такі слова, як «фарба», «палити», «заборонено», «лазня», «бавовна» та ін.

Взагалі вживання чималої кількості традиційних українських слів у засобах масової інформації розглядалося як негативне явище.

<sup>19</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 2598, арк. 47.

<sup>20</sup> Там же, оп. 1, спр. 731, арк. 8.

<sup>21</sup> Там же, спр. 974, арк. 47.

<sup>22</sup> Там же, арк. 35—36.

Навіть в постанові XI пленуму ЦК КП(б)У «Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України» відзначалося, що «в ряді книг допускається шкідливе засмічення мови архаїчними словами, що означає прояв національної обмеженості»<sup>23</sup>.

Тому в пресі, на радіо, взагалі у мовній практиці вживалося багато слів неукраїнського походження, в ужиток вводилися російські слова навіть тоді, коли в цьому не було жодної необхідності, коли це робилося штучно, попри закони словотворення.

Глибокі деформації в національно-мовній політиці, що дедалі більшою мірою визначали характер культурно-ідеологічних процесів в Україні, викликали протест серед значної групи інтелігенції республіки. В архівах зберігся лист письменника М. Руденка, надісланий ним у листопаді 1955 р. М. С. Хрущову, в якому гостро ставилося питання про стан української мови у республіці, про те, що на практиці офіційна національно-мовна політика призводить фактично до протиставлення російської мови українській, повсюдно, за рідкісними винятками, в навчальній, політико-виховній і масовій роботі серед населення українська мова замінюється російською. «Не для того народ створював мову сторіччями,— завершував свого листа М. Руденко,— збирав її по частинках, просівав через решето життєвого досвіду, щоб дозволити міщанствующим відщепенцям повертати її в забуття, засмічувати потворними словечками»<sup>24</sup>.

Однак на виступи і попередження патріотично настроєної інтелігенції не було звернуто належної уваги. Внаслідок приниження ролі української мови процес національно-культурного будівництва в республіці позбувався національної спрямованості. Причому це стосувалося не тільки корінного населення республіки, а й мов тих народів, які компактно проживали в Україні.

Взагалі у післявоєнні роки досить гостро постали проблеми національних меншин. Однак розв'язати їх в умовах сталінського тоталітарного режиму, який продовжував політику гоніння і тиску проти цілих народів, було неможливо. Так, ідеологічна ситуація в Україні позначилася тим, що тут, як уже відзначалося, була інспірована кампанія боротьби проти «космополітизму». Вона значною мірою зумовлювалася антиєврейською спрямованістю сталінської політики. Відвертий антисемітизм, зведений у ранг державної політики, проявлявся не лише в ідеологічних кампаніях і заходах, а й в організаційних і навіть репресивних акціях. 13 січня 1948 р. було вбито відомого театрального режисера С. Міхоелса. Проводилися репресії проти євреїв, масові арешти акторів і письменників, насамперед тих, які творили на ідиш, а також діячів культури, що хоч якоюсь мірою виявляли свою причетність до єврейства та інтерес до його проблем<sup>25</sup>.

В пресі нещодавно було опубліковано матеріал про те, що у лютому 1953 р. на засіданні політбюро обговорювався сталінський план масової депортації всіх євреїв з Європейської частини СРСР до Сибіру і Казахстану.

На розширення кампанії боротьби з «космополітизмом» була спрямована вміщена в «Правде» у січні 1949 р. редакційна стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків»<sup>26</sup>.

В Україні також тривала боротьба проти так званого «космополітизму». Протягом ряду років гострій критиці піддавалася ціла група літераторів. Так, поету Л. Первомайському ставилося у провину

<sup>23</sup> Там же, спр. 978, арк. 9.

<sup>24</sup> Там же, оп. 6, спр. 2598, арк. 48.

<sup>25</sup> Див.: Пинкус В. Евреи Советского Союза: история национального меньшинства // Зарубежная литература о национальных отношениях в СССР: Реферат. сб.— М., 1991.— С. 145.

<sup>26</sup> Правда.— 1949.— 9 янв.

те, що він, як підкреслювалося в постанові пленуму ЦК КП(б)У (1951 р.), у деяких своїх нових творах «продовжує неправильно показувати патріотизм радянських людей, дружбу народів нашої країни, провідну роль радянської держави в боротьбі за мир»<sup>27</sup>.

Отже, тоталітарний режим визначив головним ворогом «нovoї культури» «буржуазний націоналізм» разом з «безрідним космополітизмом». Цілком справедливо відзначає у своїй праці О. Субтельний, що «саме в цей час з'явилося сміхотворне твердження, прикметне для радянської пропаганди, нібито українські націоналісти співпрацюють з єврейськими сіоністами на шкоду СРСР»<sup>28</sup>. Безкомпромісність у пошуках як «буржуазного націоналізму», так і «космополітизму», яка загострилася у повоєнні роки, свідчила, що на основі теоретичних постулатів сталінської ідеологічної доктрини розгорнулася жорстока непримиренна боротьба як проти національної самосвідомості, так і проти справжнього інтернаціоналізму, що, безумовно, призводило до відмови від визнання загальнолюдських цінностей як критерію культури і моральності суспільства.

Характер культурно-ідеологічних процесів у досліджуваній період визначався і принципами розвитку наукових знань. В умовах сталінщини адміністративна система всіляко намагалася шляхом утвердження догматизму і диктату ідеологізувати науку і тим самим забезпечити повну її замкнутість і відірваність від світових процесів. Це входило в суперечність з об'єктивними реаліями, тим більше що після завершення другої світової війни зміцнення міжнародного співробітництва в усіх сферах, у тому числі й науці, мало надзвичайно важливе значення для СРСР. Крім того, завдання відбудови народного господарства і перспективи його розвитку об'єктивно потребували посилення ролі науки у розв'язанні проблем народного господарства.

Однак у повоєнні роки мало місце грубе втручання адміністративно-командної системи в науку. Так, тривала розправа з генетикою, яку вважали ворожою діалектико-матеріалістичному світогляду, такою, що відображає реакційну буржуазну ідеологію. Виняткову роль у розгромі ряду передових наукових напрямів біології, зокрема генетики, у тому числі й в Україні, відіграла сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна у серпні 1948 р., на якій з доповіддю виступив Т. Лисенко. Він піддав розгромній критиці генетику як науковий напрям. При цьому в своєму заключному слові Лисенко оголосив, що його доповідь схвалена Сталіним. І це справді було так.

В архіві зберігся лист Т. Лисенка до Сталіна від 23 липня 1948 р., у якому містилося прохання продивитися написану доповідь. Зберігся також примірник тексту, на якому рукою Сталіна зроблено правки, що визначали напрям доробки доповіді й посилювали ідеологічні акценти ряду її положень та тез<sup>29</sup>.

Після сесії кампанія боротьби проти генетиків і генетики розгорнулася ще активніше. У вересні 1948 р. в Києві, зокрема, було скликано збори громадськості республіки, на яких з доповіддю виступив М. Ольшанський — один з найближчих помічників Лисенка. У ній він наголосив на завданій науці і господарству республіки менделістами-морганістами, «що окопалися на Україні», шкоді. Серед тих, хто це зробив, було названо й українських вчених, які не поділяли поглядів Т. Лисенка, наприклад, академіка АН УРСР М. М. Гришка, професо-

<sup>27</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 978, арк. 7.

<sup>28</sup> Субтельний О. Рест. Україна: Історія. — К., 1991. — С. 430.

<sup>29</sup> Из истории борьбы с лысенковщиной: Документы // Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 7. — С. 119—120.



рів Л. М. Делоне, І. М. Полякова, С. М. Гершензона<sup>30</sup>. Було ліквідовано відділ генетики Інституту зоології АН УРСР. Всіх вчених-генетиків, які викладали у вузах, за наказом міністра вищої освіти СРСР було звільнено з посад як антимічурінців. Було ліквідовано також лабораторії, які очолювали генетики.

Суворий нагляд встановлювався за колективами, що працювали в галузі природничих наук в Україні. Неодноразово було піддано гострій критиці науково-дослідні інститути біології, сільського господарства, медицини, ряд кафедр у вузах, які повільно перебудовували свою роботу у відповідності з рішеннями сумнозвісної сесії ВАСГНІЛ і «припускали в наукових працях серйозні методологічні помилки і перекручення»<sup>31</sup>.

У республіці, як і в цілому у країні, в біологічній науці й агрономії запанувало всевладдя лисенківщини. Ця «школа» імпонувала адміністративно-командній номенклатурі тим, що дотримувалася методів, притаманних бюрократичному управлінню, тобто вирішувала всі проблеми директивним шляхом, віддаючи пріоритет політичним завданням перед іншими, зокрема науковими. Крім того, Лисенко давав примарну надію на досягнення значних успіхів у сільському господарстві.

Однак і в роки сталінщини серед учених знайшлися люди, які розгорнули гостру критику лисенківщини, тобто фактично в умовах репресивного режиму виступали проти деспотизму і свавілля в науці. Одним з них був академік Академії наук Білоруської РСР генетик і селекціонер А. Р. Жебрак. Вже наприкінці 1944 р.— на початку 1945 р. він, розуміючи, що позбавити Т. Лисенка монопольного становища в науці неможливо без втручання політичного керівництва країни, написав листа Г. М. Маленкову, в якому виклав свій погляд на стан розвитку біологічної науки. Листи писав він ще не раз, зустрічався з державними і партійними керівниками<sup>32</sup>. У липні 1948 р. на ім'я Маленкова надіслав листа, в якому містилася критика наукової школи Лисенка, український біолог І. М. Поляков<sup>33</sup>. Чітку антилисенківську позицію займав протягом усього свого життя біолог з Харкова В. П. Ефроїмсон. У 1947 р. він поширював і пропагував серед українських, зокрема харківських, біологів та студентів нищівний за своїм характером відгук Ф. Добржанського, який очолював школу еволюційних генетиків США, на книгу Т. Лисенка. Комісія Міністерства вищої освіти звільнила його з університету «за вчинок, який ганьбить високе звання викладача вищої школи». Докторську дисертацію, яку вчений успішно захистив ще в 1947 р., законсервували на 15 років (звання доктора наук він одержав лише 1962 р.). В 1949 р. В. П. Ефроїмсона заарештували і вислали до Казахстану, де він перебував у концтаборі до 1955 р. Протягом 1956—1957 рр. він написав ще ряд антилисенківських статей. Основну його працю було опубліковано лише в 1989 р.<sup>34</sup>

Величезної шкоди було завдано в роки сталінщини гуманітарним наукам. Утвердженню догматизму і диктату у цій сфері сприяли, зокрема, дискусії 40—50-х років з питань філософії, мовознавства, політичної економії. Виняткову роль в утвердженні «сталінської моделі соціалізму» відіграла дискусія, яка проходила в листопаді—грудні 1951 р. у зв'язку з обговоренням макету підручника «Політична економія». Як свідчать її матеріали, виступаючі висловлювали різні

<sup>30</sup> Гершензон С. М. Трудные годы развития советской генетики и уроки лисенковщины // Очерки истории естествознания и техники. — Киев, 1988. — Вып. 35. — С. 54.

<sup>31</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 978, арк. 18.

<sup>32</sup> Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 4. — С. 126, 130, 131.

<sup>33</sup> Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 7. — С. 113.

<sup>34</sup> Репрессированная наука. — Л., 1991. — С. 469.

думки. Це означало певний відхід від існуючих догматичних оцінок механізму використання адміністративних і економічних методів господарювання в умовах радянського ладу<sup>35</sup>.

Після ознайомлення з матеріалами дискусії Сталін написав «Зауваження з економічних питань, пов'язаних з листопадовою дискусією 1951 року», які одразу ж були схвалені Політбюро ЦК ВКП(б) і розіслані членам ЦК та учасникам дискусії. Разом з відповідями на ряд запитань ці матеріали склали в сукупності працю «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», яка на початку жовтня 1952 р. була опублікована у журналі «Большевик» і газеті «Правда»<sup>36</sup>.

Всі новаторські ідеї, які викладалися в ході дискусії, було відкинуто. Проголошена Сталіним концепція ґрунтувалася на його ідеологічних догматах, на переконанні про розширення сфери дії соціалізму на всій планеті. Вона справила вирішальний вплив на положення XIX з'їзду КПРС і стала основою економічної стратегії в країні на багато років. Все це врешті-решт завдало великої шкоди освіті, науці, культурі, народному господарству.

Однак завдяки творчим зусиллям трудящих у досліджуваний період відбудовано і розширено зруйнований під час минулої війни народногосподарський комплекс, не припинилася культурно-творча діяльність в сфері науки, мистецтва, освіти. Створювалися окремі духовні надбання, що відповідали критеріям загальнолюдських цінностей, відбувався, хоч і неоднозначний, процес підвищення освітнього рівня населення. Тоталітарний сталінський режим міг перешкодити духовному розвитку народу, але не в змозі був його спинити.

<sup>35</sup> Опенкин Л. А. И. В. Сталин: последний прогноз будущего // Вопросы истории КПСС.—1991.—№ 7.—С. 113—128.

<sup>36</sup> Вопросы истории КПСС.—1991.—№ 7.—С. 122—123.

А. М. Катренко (Київ), С. Д. Денисенко (Київ)

### **М. В. Лисенко і національно-визвольний рух в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.**

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. в Україні постала нова хвиля національного руху, що спирався на багатовіковий досвід боротьби українського народу за волю, а також на тогочасні надбання світової і вітчизняної суспільної думки, насамперед невмирущу спадщину Т. Г. Шевченка. Полум'яне слово Кобзаря, його звернень до українського народу вікопомний заклик-заповіт порвати кайдани національного й соціального рабства об'єднали широкі кола прогресивної інтелігенції. Найактивніші її представники у 60—70-х роках створили в Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Єлисаветграді та інших містах напівтаємні організації — громади. Яскравий слід в історії України залишила, зокрема, Київська громада. До неї входили відомі вчені, діячі літератури та мистецтва М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький, П. П. Чубинський, В. Б. Антонович, І. С. Нечуй-Левицький, О. О. Русов, О. Ф. Кістяківський, М. П. Старицький та ін.

Діяльним членом Київської громади був видатний український композитор Микола Віталійович Лисенко. Життя М. В. Лисенка — яскравий приклад невтомного служіння великій патріотичній справі — боротьбі за волю України. Його багатющий творчий доробок став міцною підвалиною української класичної музики. Збагативши національну музичну культуру та піднісши її за професійним рівнем до